

УДК 159.95

К. М. Шестопалова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПСИХОКОРЕКЦІЙНИЙ ПІДХІД У РОБОТІ З ПОДІЄВІСТЮ ЯК КРИТЕРІЄМ ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА РЕСУРСОМ АНТИЦИПУВАННЯ

Проаналізовано психокорекційні технології роботи з феноменом автобіографічного антиципування та ресурсом життєвої компетентності. Запропоновано модель психокорекційної роботи з деструктивними антиципаційними схемами та зростанням потенціалу використання індивідуального життєвого досвіду та вміння розв'язувати складні життєві завдання.

Ключові слова: автобіографічна антиципація, життєва компетентність, реконструкція.

Проанализировано психокоррекционные технологии работы с феноменом автобиографического антиципирования и ресурсом жизненной компетентности. Предложена модель психокоррекционной работы с деструктивными антиципационными схемами и ростом потенциала использования индивидуального жизненного опыта и умения решать сложные жизненные задачи.

Ключевые слова: автобиографическая антиципация, жизненная компетентность, реконструкция.

This article analyzes the psychocorrectional technologies with the phenomenon of autobiographical anticipation and vital resource competence. The model of psycho-corrective work with destructive schemes of anticipation and growth potential of individual life experience and ability to solve complex life problems.

Key words: autobiographical anticipation, life competence, reconstruction.

Сьогоденною тезою соціально-економічного становища європейського суспільства є твердження про ескалацію кризового становища економіки та сфери послуг. При цьому однією з причин розгортання кризового колапсу називається розгортання масштабу суспільства споживання. З психологічної точки зору споживання є неусвідомлювальним захисним механізмом особистості, завдяки якому вона заміщає потребу в близькості, любові, подієвості та повноті життя матеріальними еквівалентами емоційної та дієвої наповненості життя [10]. Отже, ми вважаємо актуальним простежити, що є передумовою психологічного заміщення життєбудування як компонента життєвої компетентності на біографічному рівні: емоційної забарвленості та особистого вибору.

Постановка проблеми. Тенденції розвитку психологічної практики вимагають від теоретичної психології фундаменталізації понять, що стосуються розбудови життя людини, її життєтворчості як особистості. На цьому наголошують провідні вітчизняні психологи І. Г. Батраченко, П. П. Горностаї, Н. Ф. Каліна, С. Д. Максименко, Т. С. Яценко [3; 8; 11; 15; 30]. Водночас психологічна практика підштовхує до якісно нового рівня розгляду особистості в умовах багатозарового та динамічного соціального простору. У психологічній практиці, зокрема в консультативному процесі, виникає питання ідеографічної діагностики на ситуативному та автобіографічному рівнях антиципації, детермінації життєвого вибору особистості.

При зверненні до корекції антиципування подій життя, ми стикнулись з опором протагоністів щодо прогнозування варіантів майбутнього з наступними тенденціями: відмова від прогнозування, відкладання подій, знецінення подій

майбутнього, катастрофікація, фіксація та абсолютизація одиначної події [28]. При цьому запорукою досягнення успішного результату консультативної роботи протагоністом передбачається вирішення проблем минулого, орієнтація на переживання раннього дитинства та уникнення теми автобіографічного антиципування. Отже, ми звернулися до питання, яким чином слід піддавати психокорекційному впливові ресурс життєвої компетентності та що є ефективним методом корекції автобіографічного антиципування. Що вважати критерієм позитивного психокорекційного впливу на психологічні механізми взаємозв'язку антиципації та життєвої компетентності.

Відштовхуючись від результатів дослідження специфіки антиципування в ситуації життєвої кризи, прогнозування сімейного благополуччя, адаптації до професійних вимог молодих спеціалістів ми емпірично виділили такі деструктивні тенденції: успадкування батьківської моделі життєвого шляху, що містить повторення травматичних переживань («усі сім'ї розпадаються» – для жінок, «усе поглинає рутинна» – для чоловіків), уникнення ситуації, що виявляється в інфантилізації («результат буде поганий, але нехай вирішують інші»), прокастінації («бачу варіанти результату, але не втручаюся в хід ситуації»), ігри з вибором як випадковістю («подія – це знак») та як фатумом («звернення до ворожок та гороскопів») [27]. Викладені результати з точки зору долеаналітичного розуміння прогнозування життєвого шляху Ліппот Сонді називає ідеєю «нав'язаної долі» з відмовою від вибору чи так званий «вдаваний вибір» [22]. Ми ставимо питання про те, як при наявності усвідомлених знань про образ бажаного майбутнього та стратегії досягнення обирається неконструктивний шлях вирішення, який у масштабі життєвого шляху особистості призводить до кризи буття та нівеляції професійної діяльності, подружніх стосунків, особистих досягнень тощо.

Виходячи з викладених протиріч *ми припускаємо*, що в основі життєвого вибору (життєтворчості) лежить неоднозначний зв'язок між антиципацією та життєвою компетентністю. Виходячи із цього, мета даної статті теоретично та емпірично дослідити автобіографічне антиципування у взаємозв'язку з життєвою компетентністю особистості.

Ступінь розробки проблеми. *Життєва компетентність* з позиції розгляду особистості як суб'єкта життєтворчості розуміється нами як індивідуалізована багатовимірна характеристика життєбудування особистості на її свідомому та неусвідомлюваному рівнях, яка має константні та дискретні параметри: низку вимог щодо організації та проживання індивідуального життя, зумовлених екзистенційними потребами людини, й, по-друге, низку засобів, що забезпечують реалізацію цих вимог, і мають соціокультурний та конкретно-історичний характер (А. Адлер, П. П. Горностай, С. Г. Дегтяренко, С. Г. Корж, Д. А. Леонтьєв, А.-Х. Маслоу, Г. Олпорт, Л. В. Сохань, М. Д. Степаненко, Ч. Тарт, Т. М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм, О. С. Штепа, К.-Г. Юнг). У межах корекційного підходу феномен життєвої компетентності розглядається в роботах П. П. Горностая, А.-Л. Сонді, Л. В. Сохань, О. В. Скуловатової, Т. М. Титаренко, В. Франкла, Е. Фромма, О. С. Штепи [8; 10; 14; 17; 22; 25; 26]. У цьому контексті *подія* (з точки зору подієвого підходу) – це поворотний етап життєвого шляху, коли приймаються важливі рішення на тривалий час (Р. А. Ахмеров, Л. Ф. Бурлачук, С. Л. Рубінштейн). З точки зору подієвого підходу аналіз розвитку особистості здійснюється в площині минуле – сьогодні – майбутнє (Є. І. Головаха, А. О. Кронік) [7]. У прикладну психологію поняття «спів-подієвості» спільності ввели В. І. Слободчиков та Г. А. Цукерман, які зазначали, що проблема спільності є не тільки соціальною або історичною, а при більш глибокому розгляді є глибоко життєвою, особистісно-смісловою проблемою [6].

У цьому контексті співзвучне поняття *автобіографічної антиципації*, яка

розуміється як здатність, процес та продукт антиципування людиною свого особистого майбутнього, визначення власних життєвих перспектив, цільової структури життя, планування та прогнозування подальшого життєвого шляху [3, с. 196]. Власне процес *антиципації* ми розуміємо як уявлення про результат того чи іншого процесу, що виникає до його реального досягнення та служить засобом зворотного зв'язку при побудові дії (Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Н. О. Нечипоренко, Л. О. Регуш, В. М. Сурков). Діагностико-корекційний підхід розглядається в роботах з дослідження часових орієнтацій особистості (Р. А. Ахмерова, Е. І. Головаха, О. А. Кронік, Ж. Ньюттен); потреби «екстраполовати себе в майбутнє» (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова), адаптаційних властивостей, що дозволяють випереджати майбутнє (І. Г. Батраченко, В. Д. Меделевич, Т. А. Немчин, С. Т. Посохова, Л. О. Регуш).

Звернемось до діагностичних та психокорекційних підходів, що звертаються до автобіографічної антиципації та подієвості життєвого шляху людини. Діагностика прогнозування подій життя в каузометричному підході Р. А. Ахмерова та О. А. Кроніка заснована на психобіографічному методі *Life-line*, що поєднує одинадцятирівневий аналіз життєвого шляху людини: формування переліку подій, датування, ранжування подій за ступенем важливості (для себе та для інших), кольорові асоціації, оцінювання подій за шкалою «приємне-неприємне», причинно-цільовий аналіз та позначення сфер приналежності [2; 3]. Поряд із цим вітчизняні науковці Л. Ф. Бурлачук, Є. Ю. Коржов запропонували методіку, що спрямована на виявлення формальних характеристик сприйняття життєвих ситуацій: продуктивність відтворення образів минулого та майбутнього, важливість для особистості даної події, бажаність, ступінь впливу події, час антиципації чи ретроспекції; змістовні характеристики: тип та вид значущих подій, «оригінальність-популярність», «сила-слабкість» (вплив особистісних або ситуаційних змінних) [6].

Корекційно-діагностичний підхід запропонований І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальською відштовхується від положень корекції гіпероптимістичності або песимістичності антиципування майбутнього, що базуються на формуванні переліку визначень майбутнього, певних прийомів усвідомлення та переструктурування цих визначень: синонімічний аналіз, поляризація, ієрархізація, спектралізація, виділення основних детермінант, футурум-автобіографія [3]. Іншим варіантом корекційної роботи з антиципуванням є футуродрама та футурупрактики, запропоновані Н. Б. Долгополовим, Л. В. Огородновим. Цей підхід засновується на консультативній роботі в парадигмі психодрами і зорієнтований на роботу з нагальним вибором у ситуації маловизначеності подій. Метод поєднує в собі як класичні елементи психодрами або монодрами, так і елементи, на наш погляд, ініціативної терапії: подорож через «брами майбуття», «перетворення Я», «темпоральний двійник» [9; 16].

Звернемось до власного трактування підходу до роботи з деструктивними тенденціями як глибинно психологічними детермінантами автобіографічного антиципування. Розглянемо виявлені тенденції автобіографічного антиципування, що були виділені в процесі діагностичної роботи.

Процедура експерименту. Для порівняння та аналізу змістовних та графічних особливостей позначення подій життя була використана методіка «Лінія життя» [24]. Вибірка містила 347 графічних зображення лінії життя з позначенням подій (186 жін., 161 чол.). Для об'єктивності емпіричних даних вибірка містила фахівців технічних, економічних, соціально-гуманітарних спеціальностей віком від 18 до 43 років м. Дніпропетровська, м. Кривого Рогу, м. Черкас. Матеріал дослідження містив дві серії: візуалізацію та позначення «Лінії життя»; біографічне інтерв'ю на основі символізації подій. Експеримент проводився протягом 2010–2012 рр.

Результати експерименту. Для виділення графічних показників ми скористались алгоритмом інтерпретації тем зображень за П. В. Яньшиним.

Аналіз тенденцій вибірки. Першою особливістю зображення прямої життя є її *спрямованість*: горизонтальне зображення лінії на форматі А4 (тенденція до участі в якнайбільшій кількості сфер) характерне для досліджуваних віком від 18 до 23 років (61 з 80 зображень) при антиципуванні наступного переліку подій (кількість подій майбутнього ~6–8): освіта, шлюб, діти, кар'єра. Прогнозування здійснюється переважно до 40–43 років, при цьому вік від 45 років позначається як початок відпочинку та хобі, що не відповідає реальним домаганням людей 45-річного віку. Щодо ранжування подій у сім'ї, вік від 23 до 30 років переоцінюється при такій щільності подій життя. На цей період припадають основні духовні та майнові досягнення, що свідчить про максималізм та переоцінку власних можливостей. Характерне також звернення до заміщення подій власного життя подіями близьких: допомога в одруженні сиблінгів, налагодження стосунків батьків. Власні зміни при цьому починаючи від одруження чи народження дітей не констатуються. Деякою мірою образно це нагадує прислів'я «а після весілля жили вони довго та щасливо», яке психологічно переоцінюється.

Для жінок та чоловіків 26–34 років характерні зображення прямої горизонтально на форматі А5 або складеному аркуші А4 (тенденція до самообмеження): події пов'язані з життям дітей (31 малюнок із 40), концентрація на змінах у майновому статку, орієнтація на облаштування побуту, включення подій життя старшого покоління, професіональне поглиблення. На відміну від уявлень попередньої, молодшої групи, спостерігається тенденція орієнтації на досягнення близьких конкретних цілей та одночасно антиципування подій професіонального зросту зрілого віку. Проте найщільніша подієвість знову припадає на період до 40 років. Із 40 до 55 років прогнозується досить незначна кількість подій (вступ дітей у ВНЗ, зради чоловіка, розлучення тощо) та мають досить негативне або амбівалентне забарвлення. Ми припускаємо, що це тенденція антиципування періоду вікової кризи як внутрішнього самосприйняття. Слід поставити питання чи є це прогнозом розвитку власного сценарію подій або це антиципування тих подій, що спостерігались у близьких. Другий за щільністю період, характерний для ліній життя цієї групи, починається з 52 до 68 років.

Для жінок та чоловіків віком від 35–43 років характерні зображення хвилястої лінії або лінії, що нагадує параболу на вертикально розташованому аркуші формату А4 (тенденція до антиципування спадів та підйомів активності життя). Подієвість в основному стосується трьох тем: стан шлюбу, події близьких та зміни в кар'єрі. Щільність подій при цьому тотожна щільності подій ранньої юності: спостерігається скупчення подієвості, концентрація на певних подіях, які розуміються як ключові. При цьому, у порівнянні з другою групою, прогноз не є досить далекоглядним та стосується виключно допенсійного періоду. Це, можливо, пов'язано з амбівалентними та тривожними почуттями відносно пенсійного віку. На фоні вищезазначеного спостерігається тенденція до більш рішучих змін у професіональному житті: власна справа, зміна роботи. Це підтверджує розгляд зрілості в сучасних класифікаціях вікових періодів як вік, що називають «другим підлітковим»: періодом бунтів та сепарації [23]. При цьому, якщо основним завданням підліткового віку є формування Я-концепції, то для зрілого віку це тенденція досягнення акме [21].

Звернемося до *аналізу сутності автобіографічного антиципування у взаємозв'язку з феноменом життєвої компетентності в процесуальній діагностиці та психокорекції*. Ми використовували принцип реконструкції, запропонований В. М. Дружиніним для роботи з автобіографічним антиципуванням та подієвістю. Загальна ідея реконструкції полягає в аналізі даних та оцінок одних компонентів

взаємодії, які можуть бути реконструйовані на основі характеристик інших компонентів взаємодії. Для корекції деструктивних механізмів антиципації та ресурсу життєвої компетентності ми звернулись до схеми консультативної роботи, зображеної на рис. 1.

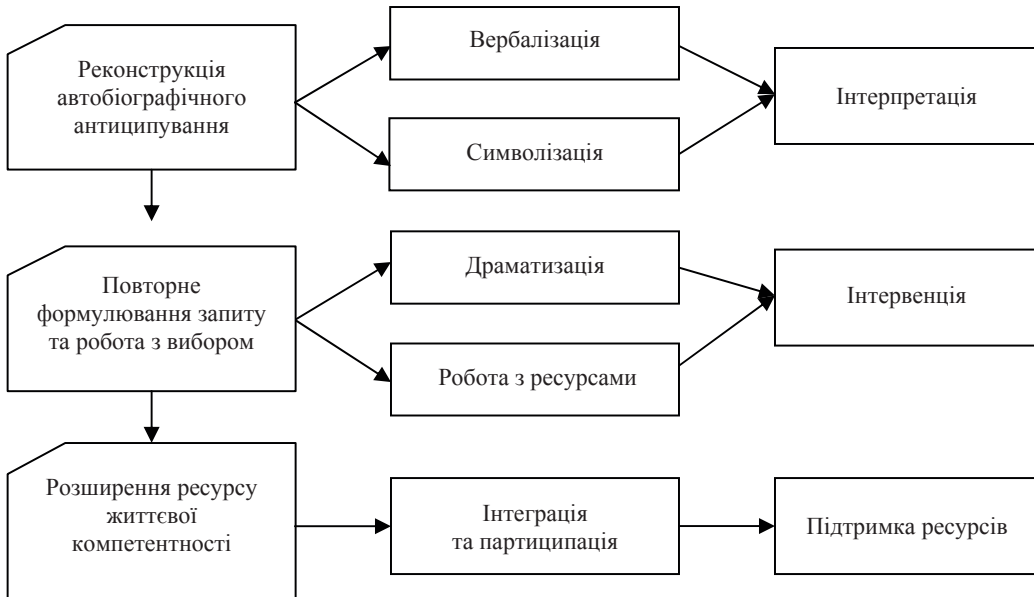

Рис. 1. Схема консультативної роботи

Реконструкція автобіографічного антиципування здійснюється за використання таких прийомів: *символізації* життєвого шляху з допомогою авторських або неавторських (листівок, репродукцій) психомалюнків «Дорога мого життя», схематизації подій життя «Лінія життя», використання предметної моделі «Життєвий шлях» (рис. 2).

Малюнок «Дорога вибору»

Предметна модель «Події мого життя»

Рис. 2. Психомалюнки

Проте, слід уточнити низку особливостей корекційної роботи. При зверненні до антиципування життєвого шляху ми в біографічному інтерв'ю (*вербалізації*) звертаємося до певної послідовності тем: запит (що стало причиною звернення),

стан до настання проблеми; події на цьому тижні (зараз); очікуваний результат у майбутньому; ідеальна картина (те, чого бажає для себе). Таким чином ми маємо змогу діагностувати основні деструктивні тенденції: повторення травмуючої ситуації, поляризацію (гіпероптимізм, песимізм) прогнозування подій, фіксацію на минулому, теперішньому або майбутньому, відмову від особистісного вибору (залежність та злиття з близькими), відсутність подій, що стосуються власне особистості, ступінь зрілості, ймовірні кризи життя. Ймовірний варіант, що для протагоніста цей етап вже є повноцінним супроводом для об'єктивації деструктивних схем прогнозування особистісного майбутнього та усвідомлення потреби розширення ресурсу життєвої компетентності й фаза психодраматичної інтервенції вже непотрібна, оскільки протагоніст сам здатний знайти варіанти шляхів вирішення запиту. На цьому етапі роботи при використанні вищезазначених методів ми засновуємось на традиціях роботи з серією психомалюнків наукової школи Т. С. Яценко [30], роботи з предметною моделлю в парадигмі Д. Квебека [29].

Фаза *драматизації* та роботи з вибором в основі своїй містить психодраматичну гру, що відповідає актуальному запиту, який був усвідомлений під час інтерпретації проєктивного матеріалу. Робота з вибором може здійснюватись як у груповій психодраматичній грі, так і в монодраматичній або в деяких випадках міфодрамі. Головне завдання психолога – працювати з ресурсами до подолання проблем клієнтом на основі дев'яти специфічних технік, що описані в традиціях психодраматичного підходу (П. П. Горностай, Н. Б. Долгополов, Б. Елахер-Фракас, К. Йорда, Д. Кіппер, В. О. Потапова) [8; 18; 29]. На цьому етапі важливо звернутися до проєктування близького (у межах 1–2 років) як перегляду минулих рішень та віддаленого (у межах 15–20 років) майбутнього як самофутурування. Сутність інтервенції (втручання) тут розуміється як ситуативне виключення з тієї системи життєвих виборів (у вигляді драматичної розстановки), що були побудовані. Головне завдання психолога в супроводі протагоніста підштовхнути до усвідомлення можливості виходу смислу поза межі власної біографії та об'єктивацію сенсу його життя в межах роду. Це те, що ми називаємо партиципацією (спільністю з оточенням), що була запропонована К.-Г. Юнгом [22]. Третьою фазою роботи є робота ресурсом життєвої компетентності: закріпленням нових моделей поведінки, усвідомленням можливостей ситуації, інтеграцією нових навичок антиципування. На цьому етапі важливо створити оптимум підтримки протагоніста. Головним завданням психолога разом з протагоністом є пошук оптимальних умов та оточення, які сприятимуть закріпленню нових схем поведінки, створять умови для виникнення позитивного досвіду як аспекту розширення ресурсу життєвої компетентності.

Висновки.

1. Подієвість життя відповідає певним закономірностям: засвоєння нових соціальних ролей, їх удосконалення та поступове знецінення. Це ми аналізуємо на основі щільності подієвості певних періодів. Психологічний час є досить асиметричним щодо подій минулого, теперішнього, майбутнього та знаходиться під впливом двох мотиваційних тенденцій – власних домагань і очікувань з боку близьких. Ця дилема чітко розділяється для жінок та чоловіків, де для жінок звернення йде до очікувань оточуючих на етапі юності та повторюється на етапі зрілості. Навпаки, для чоловіків це випробовування власних сил та реалізація незавершених мрій та очікувань юності в зрілому віці. Для обох статевих груп вибірки вирізняється досить амбівалентне відношення до пенсійного віку.

2. Кризові цикли сімейних, батьківських, професійних ролей повторюються на основі спостереження за близькими. Така тенденція провокує бездієвість та уникання подієвості в теперішньому (наприклад, страх перед розлученням у віці сорока років провокує напружені стосунки 25-річного подружжя). Тут ми спостерігаємо обернену тенденцію антиципування.

3. Перевагами запропонованого нами психокорекційного підходу є можливість оптимального координування минулого, сьогодення, майбутнього як аспектів автобіографічного антиципування та феномена життєвої компетентності, а також в можливості корекції на трьох рівнях: символічному, вербальному та поведінковому. Символізація в цьому випадку виступає одночасно діагностично-корективальним прийомом, проте це не є достатньою передумовою для усвідомлення так званого фаталістичного антиципування чи поляризації прогнозу. Важливим аспектом моделі консультування є звернення до інтеграції нових моделей антиципування за допомогою звернення до зовнішнього ресурсу протагоніста.

4. Однак ми не мали можливості висвітлити повністю окремі техніки консультування які, на наш погляд є досить важливими: прогнозування професійного зростання та працевлаштування для молодих спеціалістів, безробітних; автобіографічні методи роботи з молодими подружжями; методи роботи з горюванням та втраатою, антиципуванням в ситуації стресу.

Бібліографічні посилання

1. **Абульханова-Славская К. А.** Время личности и время жизни / К. А. Абульханова-Славская, Т. Н. Березина. – СПб. : Алетей, 2001. – 300 с.
2. **Ахмеров Р. А.** Биографический тренинг при кризисах середины жизни // Новые методы психологии жизненного пути / Р. А. Ахмеров ; [сост. А. А. Кроник]. – М. : Прогресс-Культура, 1993. – С. 140–151.
3. **Ахмеров Р.** Каузометрия / Р. А. Ахмеров, А. А. Кроник. – М. : Смысл, 2008. – 294 с. – С. 96–108.
4. **Батраченко І. Г.** Психологія розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДДУ, 2009. – 264 с.
5. **Батраченко І. Г.** Психологія життєвої антиципації особистості / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська. – Д. : Вид-во ДДУ, 2009. – 168 с.
6. **Бурлачук Л. Ф.** Психология жизненных ситуаций : учеб. пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржов. – М. : Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
7. **Головаха Е. И.** Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
8. **Горноста́й П. П.** Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс, ЛТД, 2007. – 312 с.
9. **Долгополов Н. Б.** Футуропрактика: стадии психотерапевтической работы (шестиступенчатая модель) / Н. Б. Долгополов // Журнал практического психолога. История психодрамы в России. – 2006. – № 2–3. – С. 153–166.
10. **Життєві кризи особистості /** за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова. – К. : ІЗМН, 1998. – 356 с.
11. **Калина Н. Ф.** Основы психоанализа / Н. Ф. Калина. – К. : Ваклер, 2001. – 352 с.
12. **Киппер Дж.** Клинические ролевые игры и психодрама / Дж. Киппер. – М. : Независимая фирма «Класс», 1993. – 244 с.
13. **Кроник А. А.** Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А. А. Кроник, Р. А. Ахмеров. – М. : Смысл, 2003. – 284 с.
14. **Логинова Н. А.** Психобиографический метод исследования и коррекция личности : учеб. пособие / Н. А. Логинова. – Алматы : Изд-во Казах. ун-та. – 2001. – 37 с.
15. **Максименко С. Д.** Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
16. **Огороднов Л. В.** В пространстве – время здесь... Психодрама и психологическое время личности / Л. В. Огороднов // Журнал практического психолога. – 2003. – № 6. – С. 63–65.
17. **Особистісний вибір: психологія відчаю та надії /** за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
18. **Потапова В. О.** Психоаналитическая психодрама в работе с детьми и подростками / В. О. Потапова. – М. : Ин-т общегуманитарных исследований, 2004. – 160 с.

19. **Регуш Л. А.** Психология прогнозирования. Успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – СПб. : Речь, 2003. – 159 с.
20. **Рубинштейн С. Л.** Человек и мир. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1973. – С. 255–385.
21. **Серенкова В. Ф.** Типологические особенности планирования личностного времени : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология и история психологии». – М., 1991. – 21 с.
22. **Сонди Л.** Судьбоанализ / Л. Сонди. – М. : Три квадрата, 2007. – 480 с.
23. **Сухобская Г. С.** Понятие «зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики / Г. С. Сухобская // Новые знания. – 2002. – № 4. – С. 17–20.
24. **Нютенн Ж.** Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нютенн ; сост. Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – С. 355–608.
25. **Титаренко Т. М.** Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. – М. : Когнито-Центр, 2010. – 304 с.
26. **Франкл В.** Человек в поисках смысла / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
27. **Шестопалова К. М.** Вплив антиципаційної спроможності на життєві стратегії в ситуації ціннісного конфлікту особистості / К. М. Шестопалова // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за заг. ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11, вип. 4, ч. 2. – 388 с. – С. 343–350.
28. **Шестопалова Е. Н.** Антиципация семейной ситуации в структуре представления о будущем на основе анализа визуальной семантики психорисунков [Электронный ресурс] / Е. Н. Шестопалова // Материалы Междунар. молодеж. науч. форума «ЛОМОНОСОВ – 2011» / отв. ред. А. И. Андреев, А. В. Андриянов, Е. А. Антипов, М. В. Чистякова. – М. : МАКС Пресс, 2011. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/uploaded/400/30944_f5c7.pdf.
29. **Элахер-Фракас Б.** Монодрама: исцеляющая встреча : пер. с нем. / Б. Элахер-Фракас, К. Йорда. – К. : Ника-центр, 2004. – 292 с.
30. **Яценко Т. С.** Функціонально-структурний підхід до розуміння психіки у її внутрішній динаміці / Т. С. Яценко // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002 : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України. – Х. : ОВС, 2002. – Ч. 1. – С. 452–468.

Надійшла до редколегії 29.04.2012 р.